

ZAYIF HADİSLE AMEL EDİLİP EDİLMEMEYECEĞİ TARTIŞMALARI ARASINDA BİR ÇÖZÜM YOLU: *TELAKKÎ Bİ'L-KABÛL*

Kadir GÜRLER*

Özet

Hadisçilerin kriterlerine göre, ahkâma ilişkin konularda sahih ve hasen hadislerden başkası delil olarak kabul edilmez. Fakat sahih ve hasen hadis dışında kalan bazı zayıf hadisler, İslâm hukukçuları tarafından delil olarak kullanılmaktadır. İşte; senedi açısından zayıf olan bazı hadislerin, ulemâ tarafından kabul edilmesi hususu, literatürde "telakkî bi'l-kabûl" olarak isimlendirilmektedir. Her ne kadar hadisçiler zayıf olduğunu söyleseler de fukahâ vâkıya uymayı daha evlâ görmüştür. Kısacası; ulemânın/ümmezin kabul telakkisi, zayıf hadisle amel edilebileceği gerçeğini doğurmuştur.

Anahtar kelimeler: Zayıf Hadis, Amel Etme, Vâkıya Uygunluk, İslâm Hukukçuları.

Abstract

A Solution to the Problem of whether weak hadith is permissible to act or not: *Telakki bi'l-Kabul*

According to Muḥaddithun criterias, about the issues on provisions, it is not accepted as an argument, except sahih and hasan hadiths. However, some weak hadiths are being accepted as an argument. This situation (acceptance of some weak hadiths due to the uncertainty caused by sanad by scholars) is defined as "Telakki bi'l-kabul". Although traditionists consider a hadith as a weak, Muslim canonists approve that following the incident much more suitable. In short, scholars/ummah's general acceptance on issues leads to the fact that is permissible to act in accordance with weak hadith.

Keywords: Weak Hadiths, To Act in Accordance With, Following the Incident, Muslim canonists.

1. Giriş

Literatürde، تلقي الأمة بالقبول، تلقى الأمة بالقبول، تلقت الأمة، تلقته الأمة، تلقوه بالقبول، العلماء تلقوه بالقبول، تلقاه الناس بالقبول، شكّليندە گەچەن بىر تاقىم جۇملىە كالىپلارى باردىر. بۇنلار، "rivâyet, senedi açısından zayıf bile olsa, ulemânın/ümmezin kabûlüne mazhar olmuş-

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

tur" biçiminde Türkçeleştirilebilecek ifadelerdir. Bu durum, terminolojide "telakkî bi'l-kabûl" olarak yerini almaktadır.

"Muhtevası kabul edildiği zaman zayıf bir hadisle amel edilebilir" diye de ifade edilebilecek söz konusu bu meseleye, konunun özünü yansıtan şu alıntıyla giriş yapmak isteriz:

Muhaddis fakîh Huseyin b. Muhsin el-Ensârî el-Yemânî'ye (ö.1327/1909), et-Tirmizî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde zayıf hadis naklettiği kimi yerlerde العمل عليه عند أهل العلم "ilim ehli bu hadise göre amel etmiştir" ifadesini kullanmasıyla ilgili bir soru sorulmuştur. Örneğin; et-Tirmizî (ö.279/892), iki namazın arasını cem' etme bâbında Haneş < İkrime < İbn Abbâs isnadıyla Hz. Peygamber'den gelen "özürsüz olarak iki namazın arasını birleştiren (cem' eden) kimse, büyük günah kapılarından birine girmiş gibidir" hadisini nakletmiş ve ardından da şunları söylemiştir:

"Künyesi Ebû Ali er-Rahabî ve ismi de Huseyin b. Kays olan bu Haneş, Ahmed b. Hanbel ve başka hadis âlimlerinin değerlendirmelerine göre zayıf bir râvîdir. Bu hadis zayıf olmakla birlikte, ulemâ bu hadise göre amel ettiği için, namazlar sadece yolculuk ve Arafat'ta birleştirilebilecektir."¹

Sorulmak istenen soru şudur:

"Hadisçilerin belirleyip tespit ettiği kurala göre, ahkâmında sahîh ve hasen hadisten başkası kabul edilmez. Oysa yukarıdaki hadis zayıftır. Şimdi, ilim ehlinin böyle zayıf bir hadisle amel etmesi nasıl mümkün olabilir? Bunu bize, hadis âlimlerinin görüşlerine dayanarak net bir biçimde açıklayınız."²

Çalışmamızın eksenini de, bir anlamda, bu soruya verilecek cevap çerçevesinde şekillenecektir.

Telakkî bi'l-kabûl meselesi, "zayıf hadisle amel edilip edilmemesi" tartışmaları sırasında ortaya atılan çözüm yollarından birisiyle doğrudan bağlantılıdır. Biz de bu bağlantıdan dolayı, konuyu öncelikli olarak "zayıf hadisle amel" noktasından başlatmanın daha anlamlı olacağını düşünmekteyiz.

2. Zayıf Hadisle Amel Edilip Edilmeyeceği Tartışmaları

İster klasik ister modern dönem olsun, "zayıf hadisle amel" konusunu ele alan

1 Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, İstanbul 1992, 2.es-Salât, 24 (c. I, ss. 356-357).

2 Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Leknevî el-Hindî, *el-Ecvibetu'l-fâdila li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile*, Haleb 1994, s. 228.

çalışmalarda şu üç görüş dile getirilmektedir:³

1. Kesinlikle amel edilmez.
2. Kesinlikle amel edilir.
3. Bir takım şartlarla amel edilebilir.

Bu görüşlerden üçüncüsünü tercih eden cumhûra göre, gerekli şartlar oluştuğu takdirde zayıf hadislerle fedâil ve müstehablar konusunda amel edilebilir. Bir kısım ulemâ ise, helal ve haram gibi şer'î ahkâma ilişkin bazı hususlarda da zayıf hadisle amel edilebileceği; hatta böyle durumlarda zayıf hadisin kıyasa bile öncelenebileceği yönünde görüş beyan etmişlerdir. Örneğin; Ebû Hanife,⁴ Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel⁵ gibi müçtehitler ve Ebû Dâvud, en-Neseî, İbn Ebî Hâtim gibi muhaddisler, hadisin çok zayıf olmaması ve ilgili meselede kendisinden başka hiçbir hadis bulunmaması hâlinde zayıf hadisle amel edileceğini söyleyen âlimlerdendir.⁶

Bu yaklaşımın yanısıra; terğîb, terhîb, rekâik, zühd, fedâil vb. konuların hadisleriyle hüküm bildiren hadisleri aynı seviyede görüp, dolayısıyla her iki konuda ancak sahih veya hasen hadisin kabul edilebileceğini belirten bazı âlimlerin bulunduğu da işaret edilmiştir.⁷ Örneğin Ahmed Muhammed Şâkir

- 3 Örneğin bk. Muhammed Cemâleddin el-Kâsımî, *Kavâidu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*, tahk.: Muhammed Behcet el-Baytar, yy., 1961, ss. 113-114; el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-fâdila*, s. 41, 50, 53; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul 1983, ss. 124-125.
- 4 İbn Hazm da, "Ebû Hanife'nin mezhebi, zayıf hadisin re'y ve kıyastan üstün olduğunda ittifak (icmâ') etmiştir" demiştir. Bk. Ali b. Ahmed b. Hazm, *Mulahhasu ibtâli'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*, tahk.: Saîd el-Afgânî, Dımeşk 1960, s. 68. Bu hususla ilgili olarak ayrıca bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanife mine'l-ekâzib*, Beyrut 1981, s. 235; İbn Bedrân ed-Dımaşkî, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut 1981, s. 117.
- 5 Bk. İbn Hazm, *Mulahhas*, s. 67; Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî, *Zemmu'l-keâm*, tahk.: Semih Duğaym, Beyrut 1994, s. 98; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, tahk.: Şuayb el-Arnâvût, Beyrut 1993, c. VIII, s. 207; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn*, tahk.: Muhammed Abdusselam, Beyrut 1991, c. I, s. 25; İbn Bedrân, *el-Medhal*, s. 116.
- 6 Bk. Ali el-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtiħ şerhu mişkâti'l-mesâbîh*, tahk.: Sıdkî Muhammed Cemil el-Attâr, Beyrut 1994, c. I, s. 19; Muhammed Avvâme, *Eseru'l-hadîsi's-şerîf fi ihtilâfi'l-eimmeti'il-fukahâ*, Beyrut 1997, ss. 32-34.
- 7 Bk. Yûsuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev.: Bünyamin Erul, İstanbul 1991, s. 76; Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuh*, Beyrut 1981, s. 212. Fakat el-Karadâvî'nin, "teoriden hareketle benimsediği 'zayıf hadislerin terki' görüşü", "zikredilen azınlık dışında pek kabul görmemiştir. Nitekim hemen hemen bütün imamlar ve fakihler, bazı şartlarla ahkâm konularında da zayıf hadislerle amel etmişlerdir" ifadeleriyle, kitabın mütercimi tarafından eleştirilmiştir. Bk. el-Karadâvî, *age*, s. 78 (dn.: a).

(ö.1378/1958) “zayıf hadisle amel etmek bakımından ahkâm ve fezâil konuları arasında herhangi bir fark yoktur; (bu konularda) sahih ve hasen hadisler dışında hiçbir hadis hüccet/delil değildir”⁸ ve Subhî es-Sâlih (ö.1407/1986) de “gerek şer’î ahkâm gerekse fedâil konusunda elimizde başkasına luzûm bırakmayacak kadar çok sahih ve hasen hadis vardır”⁹ ifadeleriyle el-Karadâvî’nin işaret ettiği noktaya dikkat çekmişlerdir.

Zayıf hadis; “sahîh” ve “hasen” hadislerden daha genel bir anlam ifade eden (sahîh ve hasen hadisleri de içine alan “şemsiye” bir kavram olan) “makbûl” hadisin şartlarından birisini kaybetmiş hadise denir. *Makbûl*; doğru (sâbit) olma ihtimali, doğru olmama ihtimalinden daha kuvvetli olduğuna dair bir delil bulunan hadistir.¹⁰ Umûmiyetle *sahîhin* mürâdifi olarak kullanılan makbûl, kendisiyle amel edilmesi gereken haber çeşididir. Çünkü bu çeşit haberleri nakleden râvilerin doğrulukları sâbit olmuş ve haberleri “kabûl” sıfatını kazanmıştır.¹¹

el-Hatîb el-Bağdâdî’ye (ö.463/1071) göre haberlerin kabul edilmesi; ilgili haberin Kur’ân ya da mütevâtir sünnete uygunluğu, kâffenin (âmme) haberi kabul ederek gereğine göre davranması ve *ümmetin o haberi kabul etmede ittifak hâlinde bulunmasıyla* ilgilidir.¹² İbn Hacer’e (ö.852/144) göre de, *ulemâ bir hadisin delâlet ettiği muhtevâ ile amel etme* hususunda ittifak ederse, o hadis kabul edilir ve hatta o hadise göre davranmak gerekli (vâcip) olur. Bu durum, pek çok usûl âlimi tarafından da açıkça bildirilmiştir.¹³

Bu bağlamda es-Suyûtî (ö.911/1505) de makbûl hadisi üç kategoride ele almıştır:¹⁴

1. Kur’ân’dan bir âyete ya da usûlu’ş-şerîadan bazılarına uygun olan ve senedinde yalancı bir râvi bulunmayan hadisler.
2. Hadis imamlarına göre, reddedilmemiş meşhûr olan hadisler. “*Vârise vasîyyet yoktur*” hadisi gibi.

8 Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu’l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi’l-hadîs*, Beyrut 1951, s. 92.

9 Bk. Subhî es-Sâlih, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 212.

10 Bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987, s. 92.

11 Bk. Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 253. Krş. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 206.

12 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, tahk.: Ahmed Ömer Haşim, Beyrut 1986, ss. 32-33.

13 Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *en-Nuket alâ kitâbi İbni’s-Salâh*, Riyad 1988, c. I, ss. 494-495; el-Leknevî, *el-Ecvibetu’l-fâdila*, s. 231.

14 el-Leknevî, *el-Ecvibetu’l-fâdila*, s. 229.

3. *Sahih bir isnad olmamakla birlikte, ulemânın kabul ettiği hadisler.*¹⁵

“Zayıf hadisle amel meselesi; bir taraftan hadis ilmini, diğer taraftan fıkıh ilmini ilgilendirmektedir”¹⁶ denilirken, işaret edilen noktalardan birisi, işte bu üçüncü kategoridir. Yani, senedi yönünden zayıf olan bir hadisin, ulemâ tarafından “amel edilmeye uygun” bulunmasıdır.

Zayıf hadisle amel meselesinde dikkat çekilen önemli hususlardan biri, bir hükmün zayıf bir hadise uygunluğundan, o hükmün sadece o hadisten çıkarıldığı neticesine varılmasının yanlış olacağıdır. Diğer bir deyişle; fukahâ, bütün zayıf hadisler karşısında “amel edilir” veya “edilmez” diye genel ve toptan bir tavır takınmamışlar, her olayı ve hükmü ayrı ayrı değerlendirmişler, bazılarında zayıf hadisle amel etmişler, bazılarında etmemişlerdir.¹⁷ Meseleyi *telakkî bi'l-kabûl*le ilişkilendirerek biraz daha netleştirirsek, kimi ulemâ “insanların amel ettiği zayıf rivâyetleri diğer zayıf rivâyetlerden ayırt ederek, *amelî ittifâkın zaafı giderici olduğu* kanaatini taşımaktadırlar.”¹⁸

Burada şu hususu da belirtmek gerekir: Haber-i vâhid sınıfına giren bir hadis, taşıdığı vasıflar sebebiyle zâhiren sahih olsa da, gerçekte sahih olmayabilir. Kezâ, zâhiren zayıf kabul edilen bir hadis de, gerçekte sahih olabilir.¹⁹ Yani bu durum, *salt/mutlak gerçeği değil; sadece zâhirî görüntüyü* ifade eder. Öyleyse zayıf hadis, Hz. Peygamber’in *sünneti olma* ihtimalini daima taşımaktadır. Bu sebeple İslâm âlimleri, hadisi “zayıftır” diye hemen değerlendirme dışı tutmamışlar, onu kuvvetlendirme (takviye), onunla sadece ahlâkî değil, ahkâm alanında da amel etmenin yollarını ve imkânlarını aramışlardır. Çünkü onlar, Rasûlullah’ın sözünün asıl itibariyle ameli gerektirdiğine inanıyorlardı; hadiste deki şüphe ise, O’ndan *nakil* hususundadır.²⁰ Yani sorun, rivâyeti Hz. Peygamber’den nakleden *râviden* kaynaklanmaktadır. Hatiboğlu’nun ifade ettiği gibi:

“Ne çare ki, bir hadise sahih, hasen... sıfatını verdirecek olan ana unsur râvidir; ve râvi-

15 Celâleddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, tahk.: İrfan el-Aşşâ Hassûne, Beyrut 1993, s. 34; Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs*, tahk.: Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut 1972, s. 60.

16 Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları -Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*, İstanbul, ts., s. 118.

17 Polat, *Hadis Araştırmaları*, ss. 119-120.

18 Ayşe Esra Ağrakça Şahyar, *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivâyeti (Metodolojik Anlam ve Yorum)*, İstanbul 2011, s. 56.

19 Osman b. Abdurrahman b. Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, tahk.: Nûrettin İtr, Beyrut 1986, ss. 13-14. Krş. Bedreddin Muhammed b. Cemâleddin ez-Zerkeşi, *en-Nuket alâ mukaddimeti İbni's-Salâh*, tahk.: Zeynelâbidîn b. Muhammed Belâ Ferîc, Riyad 1998, c. I, s. 390.

20 İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ankara 1988, c. I, s. 354; c. XIV, s. 97.

nin âdil, zâbit... olup olmadığını söyleyebilecek olan da muhaddistir. Muhaddisin kararı ise, kendi bilgisine dayanmakta ve dolayısıyla şahsî, sübjektif olmaktan kurtulamamaktadır. Yani mesele, şahsî içtihat meselesidir ve içtihatlarda birlik sağlamak çok defa mümkün olmadığına göre, hadislerin değerlendirilmesinde ihtilafın vukûu da gayet tabîi bir hâdisedir.”²¹

Sözkonusu meseleyi el-Buhârî ve Müslim özelinde örneklendiren el-Bâcî (ö.494/1100) de şöyle demektedir:

“el-Buhârî, kendisine göre sahih olduğuna inandığı hadisleri rivâyet etmiş; Müslim ise böyle düşünmediği için onları almamış, kendisine göre sahih olduğuna inandığı hadisleri nakletmiştir. el-Buhârî de farklı kanaatte olduğu için, Müslim’in rivâyetlerini terketmiştir. Bu da, hadislerin sahih olup olmadığı çabasının içtihadla ilişkin bir durum olduğunu göstermektedir.”²²

Yani; hem el-Buhârî’nin hem de Müslim’in hadis alma kriterleri vardır. Her birisi, kendi özel hadis alma kriterlerine göre hadis seçmişlerdir. Dolayısıyla, ortak aldıkları hadisler olduğu gibi, birbirlerinin aldığı hadisleri rivâyet etmeme durumu da sözkonusudur. Diğer bir deyişle; bir hadisin sıhhati hakkında farklı değerlendirmeler yapılması imkân dâhilindedir.

Yukarıda geçen, “bu durum, salt/mutlak gerçeği değil; sadece zâhirî görüntüyü ifade eder” cümlesini şöyle de somutlaştırabiliriz: Senedler hakkında araştırma yapan kimselerin, yapmış oldukları araştırmanın sonunda hadis hakkında, “sahîhu’l-isnâd, hasenu’l-isnâd, zaîfu’l-isnâd” gibi terimleri kullanmaları, hemen “sahîh, hasen, zayıf” türünden değerlendirme yapmakta acele etmemeleri önerilmekte/tavsiye edilmektedir. Zira araştırması yapılan hadise “sahih” ya da “hasen” denilirse, belki o hadise anlamca aykırı ya da sened bakımından daha kuvvetli olan başka bir hadis bulunur da, sahih olduğuna hükmedilen ilgili hadis şâzz olabilir ya da araştırma yapanın ortaya çıkarmaya güç yetiremediği gizli bir illet sâbit olmuş olabilir. Yine; eğer bir hadise “zayıf” denilirse, belki de o hadisi kuvvetlendiren (takviye eden) bir tâbî’ ya da şâhit bulunur da, hadis “hasen li gayrihî” seviyesine yükselebilir.²³ Örneğin; “önce deveni bağla; sonra da tevekkül et”²⁴ hadisi, iki sahâbi tarafından ayrı ayrı rivâyet edilmiştir: *Birisi*, Amr b. Umeyye ed-Damrî; *diğeri* de Enes. Bunlardan, Amr b.

21 Mehmed Said Hatiboğlu, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1997, c. X, sayı: 1-4, s. 2.

22 Ebu’l-Velîd el-Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh li men harrace lehu’l-Buhârî fi’l-câmi’*, Riyâd 1986, c. I, s. 310.

23 Bk. İbnu’s-Salâh, *Ullûmu’l-hadîs*, s. 38; Mahmûd et-Tahhân, *Usûlu’t-tahrîc ve dirâsetu’l-esânîd*, Riyâd 1991, ss. 198-199. Krş. ez-Zerkeşî, *en-Nuket*, c. I, s. 390; es-Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 100.

24 et-Tirmizî, 35.Sıfatu’l-Kiyâme, 60 (c. IV, s. 668).

Umeyye'nin rivâyeti "sahih" olarak kabul edilirken, Enes'in rivâyeti ise "mun-ker" şeklinde değerlendirilmiştir. et-Tirmizî'nin kaydettiğine göre de, yalnızca bir senetle bilinen bu hadis "garîb" olarak nitelendirilmiştir.²⁵ Görüldüğü üzere, varyatların birisinde "zayıf" ya da "çok zayıf" olarak nakledilen bir rivâyet, başka bir varyantta "makbûl" olarak kaydedilebilmektedir.

3. Sened Açısından Zayıf Olan Kimi Rivâyetlerle Ulemânın Amel Etmesi

Ulemânın ya da ümmetin bir rivâyeti kabul etmede ittifak hâlinde bulunması veya o rivâyetin içeriği ile amel etmesi hususu, hadis edebiyatında da yerini almıştır. Bunu en çok et-Tirmizî'nin *Sünen*'inde görmekteyiz. Zayıf hadis naklettiği birçok yerde (bu yerlere ilişkin örneklendirmeler aşağıda gelecektir) et-Tirmizî, *العمل عليه عند أهل العلم* "ilim ehli ya da ulemâ bu hadise göre amel etmişlerdir" ifadesini kullanmıştır.

Bu teorik durumun pratiğe dönüştüğünü gösteren örneklere geçmeden önce, şu hususu özellikle belirtmek isteriz. Hadis edebiyatı içinde, "âlimlerin yaygın kabûlü ve yaygın ameli" olarak da nitelendirilebilecek olan telakkî bi'l-kabûl meselesine işaret eden *العمل عليه عند أهل العلم* türünden ifadelerin en çok et-Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçmesinden dolayı, örneklerimiz genellikle et-Tirmizî kaynaklı olacaktır.

1. "*Vârise vasiyyet yoktur*"²⁶ hadisini el-Buhârî, -Kâmil Miras'ın (ö.1376/1957) ifadeleriyle:-

"İgili bâbın ünvanında (*lâ vasiyyete li vârisin*) merfûan rivâyet etmemiştir de, senedsiz, isnadsız bir unvan hâlinde zikretmekle iktifâ etmiştir. Halbuki gerek Sünen-i Erbaa sahipleri gerekse diğer ehl-i hadis müteaddit zevât-ı sahâbiye müntehî olarak muhtelif tariklerle rivâyet etmişlerdir. Bunun sebebine gelince; her rivâyet âliminin rivâyet hususunda te'mîn-i sıhhat için kabul ettiği bir takım usûller vardır ki, bunlara muvâfık bulduğu haberi kabul eder ve onu mecmuâsına alıp senediyle rivâyet eder. el-Buhârî'nin bu babda kabul ettiği metotlar, öbür muhaddislerin usûllerinden çok farklıdır ve ağırdır. Onun için, öbürlerinin kabul ettikleri her haberi, ilm-i hadisin âlemdârı olan büyük müellifimiz *Sahîh*'ine koyamamıştır. (*lâ vasiyyete li vârisin*) hadisini de el-Buhârî şerâit-i rivâyetine uygun bulmadığından, isnad ve an'ane tarikiyle rivâyet etmemiştir. Fakat aynı zamanda

- 25 Bk. et-Tirmizî, 35.Sıfatu'l-Kıyâme, 60 (c. IV, s. 668). Krş. Ebû Bekir Muhammed b. el-Arabî, *Ârizatu'l-ahvezî bi şerhi câmiî't-Tirmizî*, Beyrut 1995, c. V, s. 240; Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî bi şerhi câmiî't-Tirmizî*, Beyrut 1990, c. VII, s. 186.
- 26 Bk. İbn Mâce el-Kazvinî, *es-Sünen*, İstanbul 1992, 22.el-Vasâyâ, 6 (c. II, s. 905); Ebû Dâvud es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul 1992, 17.el-Vasâyâ, 6 (c. III, s. 290); et-Tirmizî, 28.el-Vasâyâ, 5 (c. IV, ss. 433-434); Ahmed b. Şuayb en-Neseî, *es-Sünen*, İstanbul 1992, 30.el-Vasâyâ, 5 (c. II, s. 247).

hadisin ashâb arasındaki şuyû' ve intişârına bakarak, terketmeyi de muvâfık bulmamış ve onu *Sahîh*'inde bir unvan²⁷ olarak zikr ile iktifâ etmiştir."²⁸

eş-Şâfiî (ö.204/819) bu hadisin bazı Şamlılar tarafından muttasıl olarak rivâyet edildiğini, ancak râvileri arasında mechûl kimseler bulunduğundan dolayı hadisçilerin bu haberi sahih olarak değerlendirmediklerini belirtmiş, "biz de bu yüzden onu munkatı' olarak rivâyet ettik" demiştir. eş-Şâfiî bu hadisi, meğâzî ilmiyle ilgilenen âlimlerin rivâyet ettiği ve üzerinde icmâ' bulunduğu için kabul etmiştir. Dolayısıyla, her ne kadar "*vârise vasiyyet yoktur*" hadisi munkatı' bir rivâyet olsa da, ulemânın icmâ'ından ötürü kanaatler "kendisiyle amel edileceği" yönünde belirlemiştir.²⁹

"*Vârise vasiyyet yoktur*" rivâyeti, "sahih görüşe göre ulemâ, zayıf hadisi 'kabul' telakki etmişlerse, kendisiyle amel edilir; hatta bu türden hadisler mütevâtir mertebesine bile çıkabilir ve duruma göre kesin delilleri nesh edebilir de" değerlendirmesine örnek olarak verilmiştir.³⁰

2. Muâz b. Cebel'in (ö.18/639), Hz. Peygamber'in; "*ne ile hükmedersin?*" sorusuna, önce kitapla, sonra sünnetle ve her ikisinde de bir bilgi bulamazsa, "kendi *re'yimle* içtihat ederim" dediğini gösteren rivâyet,³¹ gerek ferd oluşu gerekse isnâdında mechûl râviler bulunması nedeniyle, (e-Buhârî, et-Tirmizî, İbn Hazm, İbn el-Cevzî gibi) bir kısım ulemâ tarafından eleştirilirken, (eş-Şâfiî, Ebu'l-Huseyin el-Basrî, Kâdı Abdulcebbâr, el-Hatîb el-Bağdâdî, İbn Kayyim gibi) kimi ulemâ tarafından da mu'teber kabul edilmiş, kendisiyle delil getirilmiş ve kıyâs prensibinin teorik dayanağı olarak zikredilmiştir.³² Yine el-Bâcî de,

27 Bk. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1992, 55.el-Vasâyâ, 6 (c. III, s. 188).

28 Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, Ankara 1976, c. VIII, ss. 216-217. İlgili rivâyet hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Hüseyin Kahraman, "Fikhî Hadislerin Rivâyet Değeri Bağlamında '*vârise vasiyyet olmaz*' Hadisinin Tahrîc ve Tenkîdi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2000, c. IX, sayı: 9, ss. 537-555.

29 Bk. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, tahk.: Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, ts., ss. 139-142.

30 Bk. ez-Zerkeşi, *en-Nuket*, c. I, s. 390; İbn Hacer, *en-Nuket*, c. I, s. 495; Tâhir b. Sâlih b. Ahmed el-Cezâîrî, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, Beyrut 1995, c. II, s. 659.

31 Bk. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Umm*, yy., 1968, c. VII, s. 273; Muhammed b. Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir*, Beyrut, ts., c. II, ss. 347-348; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, tahk.: Saîd Lehâm, Beyrut 1989, c. VII, ss. 239-240; c. X, s. 177; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Musned*, İstanbul 1992, c. V, s. 236, 242; Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *e-Sunen*, İstanbul 1992, el-Mukaddime, 20 (c. I, s. 55); Ebû Dâvud, 23.el-Akdîye, 11 (c. IV, ss. 18-19); et-Tirmizî, 13.el-Ahkâm, 3 (c. III, s. 616).

32 Rivâyeti eleştiren ve delil olarak kabul edenlerin tartışmaları hakkında bk. Mehmet Emin

bütün İslâm ulemâsının, kıyası ispat etmek için bu hadisle amel ettiğini, *meşhûr olmasından dolayı da isnâdından müstağnâ kaldığını* belirtmiştir.³³

İbn Kayyim (ö.751/1350), bu hadisin “mechûl” kişilerce rivâyet edildiği için zayıf olduğunu, ancak âlimler tarafından kabul edilerek içeriğiyle amel edildiği için de sahih derecesine yükseldiğini ifade etmiştir.³⁴ İbrahim Canan (ö.1430/2009) da açık bir ifadeyle, “bu hadis, senet yönüyle bazı ârizalara mâruz ise de, ifade ettiği hüküm yönüyle bütün fukahâca *telakkî bi'l-kabûle* mazhar olmuş, mânâ yönünden sıhhatinde şüpheye düşülmemiştir”³⁵ demiştir.

3. “Özürsüz olarak iki namazın arasını birleştiren (*cem' eden*) kimse, büyük günah kapılarının birinden girmiş gibidir.”³⁶

Bu hadisin zayıf olduğunu belirten et-Tirmizî, ulemânın bu hadise göre amel ettiği için, sadece yolculuk ve Arafat'ta namazların birleştirilebileceğini söylemiştir.³⁷

4. Semüre b. Cündüb (ö.59/678) şöyle demektedir: Rasûlullah bize, üç kişi olduğumuz zaman birimizin namaz kaldırmak (imam olmak) için öne geçmesini emretti.³⁸

Bu rivâyet, hasen-garîb bir hadistir. Seneddeki râvilerden olan İsmail b. Muslim, hıfz yönünden eleştirilmiştir. Ancak ulemâ bu hadise göre amel etmiştir.³⁹

5. “Sizden biriniz rukûya gidince üç kez ‘*subhâne rabbiye'l-azîm*’ derse, rukû'su tamam olur ve bu da (rukû'daki) tesbihâtın en alt sınırıdır. Yine sizden biriniz secdeye

Özaşar, “Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti”, *İslâmiyât*, c. 1, sayı: 3, Ankara 1998, ss. 41-48. İlgili tartışmalar için ayrıca bk. İbnü'l-Arabî, *Ârizatu'l-ahvezî*, c. III, ss. 301-302; Ebu't-Tayyib Muhammed el-Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd şerhu suneni Ebî Dâvûd*, Beyrut 1990, c. IX, s. 369; Halil Ahmed es-Sehârenfûrî, *Bezu'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd*, Beyrut, ts., c. XV, ss. 268-269; el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. IV, ss. 464-465; Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Bennâ es-Sââtî, *el-Fethu'r-rabbânî li tertîbi musnedi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut, ts., c. XV, s. 208.

33 Ebu'l-Velîd el-Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl*, tah. Abdulmecîd Türkî, Beyrut 1986, s. 580.

34 Bk. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkîn*, c. I, s. 155.

35 Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, c. XIV, s. 97.

36 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 24 (c. I, s. 356).

37 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 24 (c. I, ss. 356-357). Hadisin değerlendirmesi için ayrıca bk. el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. I, s. 477.

38 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 58 (c. I, s. 452).

39 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 58 (c. I, ss. 453-454). Değerlendirme için bk. el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. II, s. 25.

*varınca üç kez 'subhâne rabbiye'l-a'lâ' derse, secdesi tamam olur ve bu da (secdedeki) tesbihâtın en alt sınırındır.'*⁴⁰

Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö.32/652) rivâyet edilen bu hadisin isnâdı, Avn b. Abdullah b. Utbe ile İbn Mes'ûd arasında herhangi bir mülâkât olmadığı için muttasıl değildir. Fakat buna rağmen, ilim ehlinin uygulaması bu hadise göre olmuş; rukû' ve secdede üç tesbihten daha az yapılmaması (deyim yerindeyse, "ilke" olarak) benimsenmiştir.⁴¹

6. Ebû Hureyre'nin (ö.58/677) naklettiğine göre; Rasûlullah namazda, secdeden kalkarken ayakuçlarına dayanarak kalkardı.

et-Tirmizî, bu rivâyetin senedindeki Hâlid b. İlyas'ın hadisçiler tarafından zayıf bulunduğunu belirtmiş; ancak bununla beraber, ilim ehlinin bu zayıf rivâyete göre amel ettiğini bildirmiştir.⁴²

7. eş-Şa'bî (ö.103/721) şöyle demiştir: el-Muğîre b. Şu'be bize namaz kıldır-
dı ve ikinci rek'atta (oturacağı yerde) ayağa kalktı. Cemaat onu "subhânallah"
diye uyardı ve o da cemaate "subhânallah" diye karşılık verdi. Namazı bitirin-
ce selam verdi; oturduğu yerde iki sehiv secdesi yaptı ve cemaate Rasûlullah'ın
da kendisi gibi yaptığını söyledi.⁴³

Hadisi nakleden râviler arasında ismi geçen İbn Ebî Leylâ hıfz yönünden eleştirilmiş; Ahmed b. Hanbel onun rivâyet ettiği hadis ile delil getirilemeyeceğini belirtmiş ve el-Buhârî de İbn Ebî Leylâ'nın "sadûk" olduğunu bildirdikten sonra, onun hakkında şöyle demiştir: "Ben ondan hadis rivâyet etmiyorum. Çünkü o, hadisin sahih olanını sahih olmayanından ayırt edememektedir. Ben, böyle olan hiç kimseden hadis almam". Bununla beraber, ilim ehli bu hadise göre amel etmiştir.⁴⁴

8. Bir yolculuk sırasında, Hz. Peygamber ve arkadaşlarının yolu dar bir geçite geldi. Namaz vaktinin de gelip çatığı o anlarda, çok yağmur yağıyor ve sular da yükseliyordu. Rasûlullah hemen devesinin üzerinde ezan okudu, kâmet getirdi ve devesini öne geçirerek arkadaşlarına îmâ ile namaz kıldırıldı;

40 Bk. Ebû Dâvud, 2.es-Salât, 150 (c. I, s. 550); et-Tirmizî, 2.es-Salât, 79 (c. II, ss. 46-47); İbn Mâce, 5.İkâmetu's-salât, 20 (c. I, ss. 287-288).

41 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 79 (c. II, s. 47). Ebû Dâvud da, Avn ile İbn Mes'ûd arasında mülâkât olmadığı için, rivâyetin mürsel olduğunu belirtmiştir. Bk. Ebû Dâvud, *ay.*

42 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 98 (c. II, s. 80); el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. II, s. 146.

43 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 152 (c. II, ss. 198-199).

44 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 152 (c. II, ss. 199-200); el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. II, ss. 299-300.

secdeyi de rukû'dan daha aşağıya doğru yaptı.⁴⁵

et-Tirmizî'ye göre bu hadis garîbdir. Çünkü bunu sadece Ömer b. er-Rimâh el-Belhî rivâyet etmiştir ve yalnız onun rivâyeti ile bilinmektedir. Pekçok muhaddis bu hadisi ondan nakletmiştir. İlim ehlinin uygulaması da bu hadise göre olmuştur.⁴⁶

9. "Sizden biriniz namaza geldiğinde, imamı (hangi) hâl üzere bulursa, imamın yaptığı gibi yapsın."⁴⁷

et-Tirmizî'nin ifadesine göre garîb olan bu hadis, müsned olarak sadece bu senedle rivâyet edilmiştir. İlim adamları da bu garîb rivâyete göre amel etmiştir.⁴⁸

10. Muâz b. Cebel Hz. Peygamber'e bir mektup yazarak, yeşil bakliyâtta zekât verilip verilmeyeceğine ilişkin bir soru sordu. Hz. Peygamber de cevap olarak, "yeşil bakliyât türünden olan ürünlerde zekât yoktur" buyurdu.

et-Tirmizî'nin belirttiğine göre, bu hadisin isnâdı sahih değildir. Aslında, bu konuda Hz. Peygamber'den rivâyet edilmiş sahih herhangi bir hadis de yoktur. Yukarıdaki ilgili hadis ise, Mûsa b. Talha aracılığıyla nakledilmiş mürsel bir rivâyettir. İlim adamları da, "yeşil bakliyât türünden olan ürünlerde zekât olmayacağı" hususunda, zayıf hadis kategorisinde değerlendirilen bu mürsel hadise göre amel etmişlerdir. Rivâyetin senedinde ismi geçen Hasan b. Umâre, Şu'be ve diğer hadis ulemâsına göre zayıf bir râvi olup, Abdullah b. Mubârek de Hasan'ın naklettiği rivâyetleri terkederek almamıştır.⁴⁹ el-Karadâvî de bu rivâyete, "zekât fikhını incelerken, hadis imamlarınca cerh edildiği halde, tâbi olunan mezheplerin istidlâl ettiği birçok hadis olduğunu mülâhaza ettim" cümlesini örneklendirirken başvurmuştur.⁵⁰

11. "Denizin suyu temiz, ölüsü helaldir."⁵¹

45 Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, c. IV, ss. 173-174; et-Tirmizî, 2.es-Salât, 186 (c. II, ss. 266-267).

46 et-Tirmizî, 2.es-Salât, 186 (c. II, ss. 267-268); el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. II, s. 381.

47 et-Tirmizî, 4. el-Cum'a, 61 (c. II, ss. 485-486).

48 et-Tirmizî, 4. el-Cum'a, 61 (c. II, s. 486).

49 et-Tirmizî, 5. ez-Zekât, 13 (c. III, ss. 30-31); el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. III, s. 232.

50 Bk. el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, s. 56. Krş. el-Karadâvî, *age*, ss. 108-109.

51 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, İstanbul 1992, 2.et-Tahâre, 12 (c. I, s. 22); Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, c. II, ss. 237, 361, 392-293; III, 373; c. V, s. 365; ed-Dârimî, *el-Vudû'*, 53 (c. I, s. 151); 7.es-Sayd, 6 (c. II, ss. 416-417); İbn Mâce, 1.et-Tahâre, 38 (c. I, ss. 136-137); Ebû Dâvud, 1.et-Tahâre, 41 (c. I, s. 64); et-Tirmizî, 1. et-Tahâre, 52 (c. I, ss. 100-10); en-Neseî, 1.et-Tahâre, 47 (c. I, s. 50); 2.el-Miyâh, 4 (c. I, s. 176); 42.es-Sayd, 35 (c. VII, s. 207).

Hadisçiler bu rivâyetin senedini sahih kabul etmedikleri halde, et-Tirmizî'ye göre el-Buhârî bu hadisi sahih olarak değerlendirmiştir. İbn Abdilberr (ö.463/1071) de, "ulemâ kabul telakki ettiği ve bu hadise göre de amel edildiği için, hadis bana göre de sahihtir" demiştir.⁵²

12. "Her kim oruçlu iken elinde olmayarak kusarsa, kaza orucu tutmasın; kim de kasden (isteyerek) kusarsa, orucunu kaza etsin."⁵³

Bu hadis, sadece İsa b. Yunus rivâyetinden bilindiği için hasen-garîb bir hadistir. el-Buhârî, bu hadisin mahfûz⁵⁴ olduğunu zannetmediğini ifade etmiştir. et-Tirmizî'nin deyişiyle; bu hadis Hz. Peygamber'den pek çok senedle rivâyet edilmiş olmakla birlikte, isnâdı sahih değildir. Ancak ilim ehli, Ebû Hureyre vasıtasıyla Hz. Peygamber'den rivâyet edilen isnâdı sahih olmayan bu haberle amel etmişlerdir. Sufyân es-Sevrî, eş-Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhaveyh de "amel edilebileceği" görüşünü benimsemişlerdir.⁵⁵ Yine et-Tirmizî, aynı anlama gelen bir hadis daha rivâyet etmiştir ki, onun da mahfûz olmadığı, mürsel olduğu, senedinde zayıf râviler bulunduğu; ayrıca el-Buhârî'nin de, "zayıf" olarak nitelendirilen Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem isimli râvi hakkında, "ben ondan hiçbir şey rivâyet etmiyorum" dediği kaydedilmiştir.⁵⁶

13. "Câriyenin talâkı ikidir; iddeti de iki hayızdır."⁵⁷

Hz. Âişe'den (ö.57/676) gelen bu hadis garîbdir. Bu hadisin merfû olduğu, sadece Muzâhir b. Eslem rivâyetinden bilinmektedir. Muzâhir'in de hadis ilmi alanında, bu hadisten başka herhangi bir rivâyeti bilinmemektedir. Hz. Peygamber'in ashâbının ve onlardan sonra gelen ilim adamlarının uygulaması da

52 es-Suyûtî, *Tedrib*, s. 34; et-Tehânevî, *Kavâid*, ss. 60-61. İbn Abdilberr'in görüşü için ayrıca bk. İbn Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd et-temhîd li mâ fi'l-muvatta'i mine'l-maânî ve'l-esânîd*, tahk.: Ömer el-Cîdî-Saîd Ahmed A'râb, yy., 1985, c. XVI, ss. 218-219; İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, tahk.: Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, Kahire 1993, c. II, ss. 94-97.

53 Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, c. II, s. 498; İbn Mâce, 7.es-Siyâm, 16 (c. I, s. 536); et-Tirmizî, 6. es-Savm, 25 (c. III, s. 98).

54 *Mahfûz*; sahih ve hasen hadisi şümûlüne alan makbûl hadistir. Diğer bir deyişle; aralarında sened ve metin bakımından zıtlık bulunan hadislerden, daha güvenilir olduğu için tercih edilen rivâyet *mahfûz* olurken; güvenilir olmayıp terkedilen diğer rivâyet ise *şâzz* olmaktadır. Bk. Aydınlı, *Hadis İstihlâları Sözlüğü*, s. 91; Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 251.

55 et-Tirmizî, 6. es-Savm, 25 (c. III, s. 99); İbnu'l-Arabî, *Ârizatu'l-ahvezî*, c. II, ss. 178-179; el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. III, ss. 337-338.

56 et-Tirmizî, 6. es-Savm, 24 (c. III, s. 98).

57 İbn Mâce, 10.et-Talâk, 30 (c. I, s. 672); Ebû Dâvud, 13.et-Talâk, 6 (c. II, s. 640); et-Tirmizî, 11. et-Talâk, 7 (c. III, s. 488).

bu garîb rivâyete göre olmuştur. Sufyân es-Sevrî, eş-Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve İshâk gibi âlimlerin görüşü de bu yöndedir.⁵⁸ Ebû Dâvud da sözkonusu rivâyetin meçhûl⁵⁹ olduğunu belirtmiştir.⁶⁰

İbnu'l-Hümâm (ö.861/1457) bu hadisin zayıf olduğunu, fakat âlimlerin ilgili rivâyete uygun olarak amel etmelerinin hadisin sahih kabul edilebileceğini gösteren delillerden olduğunu belirtirken; Mâlik b. Enes de *hadisin Medine'de meşhûr olmasının, senedinin sahih olmasına ihtiyaç bırakmadığını* söylemiştir.⁶¹

el-Cassâs (ö.370/980) ise, *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli çalışmasında bu rivâyete ilişkin olarak şöyle demiştir: “Ümmet, âhad bir senedle gelmesine rağmen bu hadisle amel etmiş ve hatta onu tevâtür seviyesine bile çıkarmıştır. Çünkü, insanların makbûl gördüğü âhad haberler, bize göre mütevatir anlamındadır”.⁶² Ümmetin kabul telakkî ettiği böyle bir âhad haberin doğruluğu kesindir. Bu haberle, ister herkes isterse bir kısım insanlar amel etsin ya da bazıları yorumlamış olsun hiç farketmez; her hâlükârda ilim gerektirir.⁶³ Yine bununla ilişkili olarak; “eğer ulemâ, haber-i vâhidi kabul telakkî eder ya da bu çeşit bir haberle amel ederse, bu durum ilim gerektirir”⁶⁴ de denilmiştir.

14. Surâka b. Mâlik'in naklettiğine göre; Hz. Peygamber, baba (nın kanı) için oğluna kısas yapar; fakat oğul (un kanı) için babasına kısas yapmazdı.⁶⁵

58 et-Tirmizî, 11. et-Talâk, 7 (c. III, s. 488); Ebû Suleyman el-Hattâbî, *Maâlimu's-sunen*, tahk.: Abdusselâm Abdussâfi Muhammed, Beyrut 1991, c. III, s. 207; İbnu'l-Arabî, *Ârizatu'l-ahvezî*, c. III, ss. 126-127; el-Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, c. VI, ss. 184-185; es-Sehârenfûrî, *Bezlu'l-mechûd*, c. X, ss. 270-271; el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. IV, ss. 301-302.

59 *Mechûl*; râvileri tek tek tanınsa da, âlimlerin bir bütün olarak bilmedikleri, tanımadıkları senedle gelen hadistir. Bk. Aydın, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, s. 94. Hadisle meşgul olmayan, ilim talebi ile şöhret kazanmayan, fazla hadis rivâyet etmeyen ve bu sebepler dolayısıyla da hadisçiler arasında bilinmeyen kimselerin naklettiği hadislerdir. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 260.

60 Ebû Dâvud, *ay.*

61 İbnu'l-Hümâm es-Sivâsî, *Şerhu fethi'l-kadîr*, Beyrut, ty., c. III, s. 349. “شهرة الحديث بالمدينة تغني عن صححة مسنده”.

62 Ebû Bekir b. Ahmed b. Ali el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Beyrut 1335, c. I, s. 386.

63 Ebû İshak eş-Şîrâzî, *el-Luma' fi usûli'l-fikh*, Dımaşk 1995, s. 154. Krş. ez-Zerkeşî, *en-Nuket*, c. I, s. 282, 284; Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî, *Tavdihu'l-efkâr li maânî tenkîhi'l-enzâr*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Medine, ts., c. I, s. 125.

64 Bk. Tâhir el-Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*, c. I, s. 327. Krş. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakk min ilmi'l-usûl*, tahk.: Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî, Beyrut 1992, s. 94.

65 et-Tirmizî, 14. ed-Diyât, 9 (c. IV, s. 18).

et-Tirmizî'nin açıklamasına göre, bu hadisin Surâka'nın rivâyetinden olduğu yalnız bu sened (vecih) ile bilinmektedir. Ancak bu isnâd da sahih değildir. Zira senedde ismi geçen el-Musennâ b. es-Sabbâh'ın zayıf olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan bu sened; Amr b. Şuayb'ın rivâyeti olması açısından da mürseldir. Dolayısıyla ilgili hadisin senedinde "ıztırâb" olduğu için, hadis muztarib⁶⁶ bir rivâyettir. Fakat bütün bunlara rağmen, ilim adamlarının uygulaması bu zayıf hadise göre olmuş; baba çocuğunu öldürdüğünde, buna karşılık babaya kısas uygulanmamış; yine bu bağlamda, baba çocuğuna kazf (zina suçlamasında bulunma) yaptığında da, babaya kazf cezası gerekli görülmemiştir.⁶⁷

15. Rasûlullah zamanında bir kadın zinaya zorlandı. Bu olay karşısında Rasûlullah, zinaya zorlanan bu kadını değil de, bu işi zorla yapan erkeği cezalandırdı.⁶⁸

et-Tirmizî bu hadisin garîb bir rivâyet olduğunu ifade etmiş ve isnâdının da muttasıl olmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu hadis başka bir senedle de rivâyet edilmiş; ancak bu seneddeki Abdulcebbâr b. Vâil b. Hucr isimli râvinin de, babasından naklettiğini söylemesine rağmen, aslında babasından hadis duymadığı ve hatta onun, babasının ölümünden birkaç ay sonra doğduğu söylenmiştir. Fakat ulemâ, bütün bu olumsuz bilgilerle birlikte, yine de bu zayıf hadise göre amel etmiş ve zinaya zorlanan kişiye ceza uygulamamıştır.⁶⁹

16. "*Kâtîl (öldürdüğü yakınının malına) mirasçı olamaz*".⁷⁰

et-Tirmizî bu hadisin sahih olmadığını ve sadece bu senedle bilindiği belirtmiştir. Senedin râvilerinden olan İshak b. Abdullah b. Ebî Ferve, (Ahmed b. Hanbel gibi) bazı hadis âlimleri tarafından (cerhedilerek) terkedilmiştir. Kimi ulemâya göre, kâtîl kasden ya da hata ile öldürse de mirasçı olamazken, (Mâlik

66 *Muztarib* hadis; senedi birbirine muhâlif şekillerde rivâyet edilen, fakat ne râvilerden birinin hâfıza yönünden üstünlüğü, ne kendisinden rivâyet ettiği şeyhine yakınlık derecesi ve ne de diğer tercih sebeplerinden birinin bulunmaması dolayısıyla rivâyetleri arasında tercih yapılma imkânı bulunamayan bir zayıf hadis çeşididir. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 384; Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, s. 123.

67 et-Tirmizî, 14. ed-Diyât, 9 (c. IV, s. 18); el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. IV, ss. 545-546.

68 Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, c. IV, s. 318; İbn Mâce, 20.el-Hudûd, 30 (c. II, s. 866); et-Tirmizî, 15. el-Hudûd, 22 (c. IV, s. 55).

69 et-Tirmizî, 15. el-Hudûd, 22 (c. IV, s. 55).

70 ed-Dârimî, 21.el-Ferâiz, 41 (c. II, s. 676); İbn Mâce, 21.ed-Diyât, 14 (c. II, s. 883); 23.el-Ferâiz, 8 (c. II, s. 913); et-Tirmizî, 27. el-Ferâiz, 17 (c. IV, s. 425).

b. Enes gibi) kimilerine göre ise hata ile öldürdüğünde mirasçı olabilir.⁷¹

17. Adî b. Hâtim Rasûlullah'a şahin/doğan türünden yırtıcı hayvanların avladıkları avın hükmünü sormuş, Rasûlullah da, "onun, senin için yakaladığını ye!" buyurmuştur.⁷²

et-Tirmizî bu hadisin, sadece Mucâlid'in eş-Şa'bî'den rivâyeti olarak bilindiğini (dolayısıyla başka bir varyantının bulunmadığını) kaydetmiş ve ilim adamlarının uygulamasının da bu hadisin verdiği bilgi çerçevesinde olduğunu belirtmiştir. Nitekim doğan, atmaca ve şahin gibi yırtıcı türden olan hayvanların avladıkları avın yenilmesinde de herhangi bir sakınca görülmemiştir.⁷³

18. *Güneşte ısınmış suyu kullanmanın mekrûh olduğuna* ilişkin Hz. Âişe'nin rivâyet ettiği hadisin zayıf olmasına karşın,⁷⁴ fakihler bu hadisle ihtiyâten amel etmişlerdir.⁷⁵

19. *Ölüye telkin yapılması* rivâyeti,⁷⁶ İbnu's-Salâh (643/1245), el-İrâkî (ö.806/1403), İbn Hacer ve en-Nevevî (ö.676/1277) gibi hadisçilere göre zayıf olmasına rağmen, değişik zamanlarda pekçok bölgede ölülere telkin yapılması güzel karşılanmıştır.⁷⁷

71 et-Tirmizî, 27. el-Ferâiz, 17 (c. IV, s. 425).

72 et-Tirmizî, 16. es-Sayd, 3 (c. IV, s. 66).

73 et-Tirmizî, 16. es-Sayd, 3 (c. IV, s. 66); el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c. IV, ss. 33-34.

74 Bk. Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, Kahire, 1415, c. VI, s. 44; Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sunenu'd-Dârekutnî*, Beyrut 1993, c. I, s. 38; Ahmed b. Huseyin el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-kubrâ*, tahk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut 1994, c. I, s. 11; Nüreddin b. Ali b. Ebû Bekr el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, Beyrut 1986, c. I, s. 219; İbn Hacer el-Askalânî, *Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfi'yyi'l-kebir*, tahk.: Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Medine 1964, c. I, ss. 20-21. Bu konudaki rivâyetler için ayrıca bk. Osman Oruçan, *Hadis ve Bilim*, Ankara 2011, ss. 435-439.

75 Muhammed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*, Kahire 1967, c. I, s. 69; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *Kitâbu'l-mevdûât*, tahk.: Abdurrahman Muhammed Osman, yy., 1983, c. II, ss. 78-80; Celâleddin es-Suyûtî, *el-Leâli'l-Masnûa fî Ehâdisi'l-Mevdûa*, Kahire, ts., c. II, ss. 5-6.

76 Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, tahk.: Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi, Musul 1983, c. VIII, s. 249, nr. 7979. Bu rivâyet hakkında yapılmış bir çalışma için ayrıca bk. Ali Çolak, "Ölmek Üzere Olan Kişiyi ve Mezardaki Ölüye Yapılan Telkin İle İlgili Rivâyetler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt: IV, sayı: 2, ss. 201-222.

77 Bk. el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. II, s. 327; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidu'l-mecmâa fî'l-ehâdisi'l-mevdûa*, tahk.: Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, Beyrut 1987, s. 241; Cemâleddin Muhammed Tâhir b. Ali el-Fettenî, *Tezkiratu'l-mevdûât*, Beyrut 1979, s. 215; Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, İskenderiye, ts., ss. 189-190; İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafû ve muzîlu'l-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdisi alâ elsineti'n-nâs*, Beyrut 1988,

20. Mürsel bir rivâyete göre, Hz. Peygamber Hecer mecûsilerine İslâm'ı teklif etmiş, müslüman olanların müslümanlığını onaylamış, müslüman olmayanları ise cizye vergisi ile yükümlü kılmış; ayrıca, bunların kestiklerinin yenmeyeceğini ve kızlarıyla da evlenilmeyeceğini belirtmiştir. el-Beyhakî bu rivâyetin mürsel olduğunu, ancak müslümanların icmâsının bu yönde belirlediğini⁷⁸ ifade etmiştir.

21. Hayızlı ve cünüb olan kimselerin Kur'ân'ı okuyamayacaklarına ilişkin olarak bazı rivâyetler nakledilmiştir: *"Peygamberi Kur'ân okumaktan alıkoyan, sadece cünüb olma hâliydi"*⁷⁹, *"hayızlı ve cünüb olan kimse, Kur'an'dan bir şey okuyamaz"*⁸⁰ ve *"Kur'ân'a ancak, temiz olanlar dokunur"*⁸¹ gibi.

eş-Şâfiî, Hz. Ali'den nakledilen *"Peygamberi Kur'ân okumaktan alıkoyan, sadece cünüb olma hâliydi"* rivâyetinin, ehl-i hadise göre sahih olmadığını belirtmiştir. Ayrıca, hadisin râvilerinden olan Abdullah b. Selime'nin, yaşlılık hâinden dolayı akılnı yitirdiği (ihtilât) ve sözkonusu hadisi de bu dönemlerinde naklettiği ifade edilmiştir.⁸² Abdullah b. Ömer'den nakledilen *"Hayızlı ve cünüb olan kimse, Kur'an'dan bir şey okuyamaz"* rivâyeti hakkında ise et-Tirmizî, *"bu rivâyeti sadece, İsmail b. Ayyâş, Mûsa b. Ukbe, Nâfi' ve İbn Ömer isnâdıyla biliyoruz"* demektedir. Yine et-Tirmizî, *"Muhammed b. İsmail (el-Buhârî), İsmail b. Ayyâş'ın Hicaz ve Irak ehlerinden münker hadisler rivâyet ettiğini söylemiştir"* demekte ve şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *"Anlaşıldığına göre (el-Buhârî), İsmail b. Ayyâş'ın Hicaz ve Irak ehlerinden tek başına yaptığı rivâyetleri zayıf bulmaktadır"*.⁸³ Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel'e bu hadisi sormuş ve ba-

c. I, ss. 315-316; İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Rûh*, tahk.: Yusuf Ali Bedivî, Dimaşk 1993, ss. 70-71.

78 el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-kubrâ*, c. IX, ss. 323-324.

79 İbn Mâce, 1.Tahâre, 105 (c. I, s. 195); Ebû Dâvud, 1.Tahâre, 90 (c. I, s. 155); et-Tirmizî, 1.Tahâre, 111 (c. I, ss. 273-274); en-Neseî, 1.Tahâre, 171 (c. I, s. 144); ed-Dârekutnî, *Sunen*, c. I, s. 119.

80 İbn Mâce, 1.Tahâre, 105 (c. I, ss. 195-196); et-Tirmizî, 1.Tahâre, 98 (c. I, ss. 236-237); ed-Dârekutnî, *Sunen*, c. I, s. 117-118.

81 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, 15.Kur'ân, 1 (c. I, s. 199); Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, tahk.: Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut 1983, c. I, s. 341; Ebû Dâvud es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Merâsîl*, tahk.: Şuayb el-Arnâvut, Beyrut 1988, ss. 121-122; ed-Dârekutnî, *Sunen*, c. I, s. 121-124.

82 Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâî, *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-hidâye*, Kahire, ty., c. I, s. 196; İbn Hacer, *Telhîs*, c. I, s. 139.

83 et-Tirmizî, 1.Tahâre, 98 (c. I, ss. 236-237). Eleştirel anlamdaki diğer değerlendirmeler için bak. ez-Zeylâî, *Nasbu'r-râye*, c. I, ss. 195-196.

basından “bâtıldır” cevabını almıştır.⁸⁴ Amr b. Hazm’dan gelen “*Kur’ân’a ancak, temiz olanlar dokunur*” hadisinin râvilerinden olan Süleyman b. Erkam’ın metrûk olduğu söylenmiştir. Bu rivâyet başka bir isnadla daha gelmiş, fakat o da mürsel olarak kabul değerlendirilmiştir.⁸⁵ el-Elbânî de irsâlından dolayı hadisi zayıf görenlerdendir.⁸⁶

Senedlerine yönelik birtakım eleştiriler yapılmasına rağmen, sözkonusu bu rivâyetlerin muhtevâsıyla amel edilerek, hayızlı ve cünüb kimselerin Kur’ân okuyamayacağı kanaatine varılmıştır. Diğer bir deyişle; eleştirilen bu üç rivâyet -ister klasik ister modern dönem olsun-, pek çok âlim tarafından fikhî bir hükme temel oluşturarak amel edilebilecek nitelikte sahih rivâyetler olarak değerlendirilmiştir.⁸⁷ İbn Ömer hadisini nakleden et-Tirmizî bile, sahâbe, tâbiûn ve daha sonraki nesillere mensup olan pek çok âlimin bu rivâyet doğrultusunda amel ettiklerini kaydetmiştir.⁸⁸ Hatta mevcut rivâyetleri isnad açısından problemlili bulan ve konuya delâletlerinin açık olmadığını savunan âlimler bile, bu hadislere dayanarak “haramlıktan” söz edilemese de “kerâhetin” rahatlıkla temellendirilebileceğini söylemişlerdir.⁸⁹

İbn Abdilberr’e göre, ulemâ muhdes olan kişilerin Kur’ân’a dokunmasını yasaklayan Amr b. Hazm rivâyetini yaygın bir kabulde karşılamış ve dolayısıyla ilgili rivâyet etrafında yaygın bir amel oluşmuştur. Bu açıdan söz konusu rivâyet, muttasıl bir senedle nakledilen hadislerden daha güvenilir bulunmuştur.

84 Ebû Cafer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *Kitâbu’l-duafâi’l-kebîr*, tahk.: Abdulmu’tî Emin Kal’aci, Beyrut 1984, c. I, s. 90; İbn Hacer, *Telhîs*, c. I, s. 137.

85 ez-Zeylaî, *Nasbu’r-râye*, c. I, s. 197. Ayrıca bk. el-Beyhakî, *es-Sunenu’l-Kubrâ*, c. I, s. 461; İbn Hacer, *Telhîs*, c. IV, ss. 17-18.

86 Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî, *İrvâu’l-ğalîl fi tahrîci ehâdîsi menâri’s-sebil*, Beyrut 1985, c. I, ss. 158-161.

87 Bk. Örneğin bk. el-Hattâbî, *Maâlimu’s-sunen*, c.I, s. 66; İbnu’l-Arabî, *Âriza*, c. I, ss. 184-185; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *es-Seylu’l-cerrârî’l-mütedaffik alâ hadâiki’l-ezhâr*, tahk.: Muhammed Subhib.Hasan Hallak, Dimaşk 2008, c. I, ss. 275-282; el-Mubârekfûrî, *Tuhfe*, c. I, ss. 347-348 (senedler genel olarak ele alındığı zaman, rivâyetlerin “hasen” olarak değerlendirilebileceği ifade edilmiştir), ss.385-387; es-Sehârenfûrî, *Bezlu’l-mechûd*, c. II, s. 203; Ebu’l-Feyz Ahmed b.Siddîk el-Gumârî el-Hasenî, *el-Hidâye fi tahrîci ehâdîsi’l-bidâye*, Beyrut 1987, c. I, ss. 436-439, 456-457. Ahmed Muhammed Şâkir de ilgili hadisin geçtiği yerde bir dipnot vererek, sözkonusu rivâyetin sahih olduğu kanaatine vardığını belirtmiştir. Bk. et-Tirmizî, 1.Tahâre, 98 (c. I, ss. 237-238, dipnot: 8).

88 et-Tirmizî, 1.Tahâre, 98 (c. I, ss. 236).

89 Bk. eş-Şevkânî, *es-Seylu’l-cerrâr*, c. I, ss. 276; Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San’ânî, *Sübülü’s-selâm şerhu bulûği’l-merâm*, Beyrut 1997, c. I, s. 137; Siddîk Hasan Han, *Fethu’l-allâm li şerhi bulûği’l-merâm*, Medine, ts., c. I, s. 61.

Kendi dönemlerinde re'y ve hadis ekollerinin önderi kabul edilen Mâlik, Ebû Hanife, Şâfiî, Sevri, Evzâî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhveyh, Ebû Sevr gibi âlimler bu rivâyetin içeriğine uygun olarak amel etmişlerdir. Bunların, Hz. Peygamber'in sünnetini yansıtmayan bir delil üzerinde yaygın kabul sağlamaları düşünülemez (لا يجوز تلقي ما لا يصح بقبول). Bu rivayetin ilim ehli arasında yaygın kabulü isnada ihtiyaç bırakmamış ve rivâyet "mütevâtir" gibi değerlendirilmiştir.⁹⁰ Yine İbn Hacer de bu hadisin, *isnâdından dolayı değil de şöhretin dolayı sahih görüldüğünü* söyleyen ulemâdandır.⁹¹

Bu örnekler bir "bütün" olarak göz önünde bulundurulduğunda bizi şu noktaya götürecektir: Bir kısım ulemânın, Hz. Peygamber'in sünnetini aktaran "tek vâsita" olarak sadece "merfû-muttasıl rivâyetleri" görmediklerini, kriter olarak sadece isnâdla ilgili tespitlerle yetinmediklerini ve yalnızca isnadlarıyla ilgili yapılmış bir takım eleştirilere bakılarak bazı rivayetleri devre dışı bırakmadıklarını söylemek mümkündür. Zira sahâbe döneminden itibaren, onların tatbikatı etrafında şekillenen ilim ehlinin kabulü ve buna dayalı olan uygulama da önemli bir kaynaktır. Nitekim böyle bir yaygın kabul ve uygulama aracılığıyla aktarılan nebevî sünnet verilerini göz ardı etmenin de, sağlıklı bir davranış olmayacağı kanaati hâsıl olmuştur.⁹² Ayrıca şu da unutulmamalıdır ki, mezhepler içerisinde fikhî bir hükme dönüşmüş olan bir bilgi, o konudaki nasların ve bu naslar etrafında oluşan sahâbe uygulamalarının bir sistem dâhilinde değerlendirilip yorumlanmasıyla elde edilmiştir. Bu bağlamda, kaynak olarak sadece Kur'ân'ın zâhirini ve müdevven hadis kitaplarında kaydedilmiş merfû-muttasıl rivâyetleri kabul eden bir metodu benimsemek de mümkündür. Ancak böyle bir tercihi hayata geçiren Zâhirî ekolünün çok uzun ömürlü olmadığı da dikkatlerden kaçmamalıdır.

4. Değerlendirme

Çoğaltılması mümkün olan bu örneklerde dikkat çeken önemli bir husus vardır. O da, "fukahânın bir rivâyeti sadece sened yapısına, onun ittisâline veya

90 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, c. VIII, ss. 10-13; a. mlf., *et-Temhîd*, c. XVII, ss. 396-400; Celâleddin es-Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik*, Beyrut 2008, c. I, s. 176; İbn Hacer, *Telhîs*, c. IV, s. 28. يستغني بشهرته عن الإسناد

91 İbn Hacer, *Telhîs*, c. IV, ss. 17-18.

92 Nitekim hanefiler sahâbe uygulamasına, nebevî sünneti yansıtmaması nedeniyle ayrı bir değer vermektedirler. Bk. Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Tesîsü'n-nazar*, İstanbul 1990, s. 113.

râvi kimliğine göre değerlendirmedeği, bunun ötesinde *ümme't tarafından kabul edilmiş olmasını, kitlesel amele konu olmasını, ehl-i ilmin benimsemiş olmasını* daha çok önemsedikleri"⁹³ noktasıdır. eş-Şâfiî'nin "ulemânın çoğu, Hz. Peygamber'den rivâyet edilen mürsel hadise uygun bir tarzda fetva verirse, bu rivâyetin kaynağı sağlam sayılır"⁹⁴ şeklinde dile getirdiği bu mesele, el-Kâsânî'nin (ö.587/1191) şu tasnifi ile daha da belirginleşmektedir:

"Tevâtür iki çeşittir: *Birincisi*; rivâyet itibariyle tevâtürdür ki, bu, yalan söylemek üzere bir araya gelmeleri mümkün olmayan bir topluluğun, yine böyle bir topluluktan yaptığı rivâyettir. *İkincisi* ise, yerleşik amel itibariyle tevâtürdür ki, bu, bir şeyin reddedilmeksizin ve hiç itiraz görmeksizin asırlar boyu uygulanması demektir. Böyle bir amel hâkim ve yaygın olduğu için, insanlar onu rivâyet formunda nakletme ihtiyacı duymamışlardır. Müçtehit imamlar da herhangi bir itiraz yöneltmeksizin, bu amel yönünde görüş bildirmişlerdir. İşte böyle olan amelî mütevâtür de, kat'îdir ve bağlayıcıdır."⁹⁵

Tüm bu verilerden anlaşıldığı üzere, sünnetin aktarımı yalnızca isnadlı rivâyetlerle sınırlı değildir. Bu bağlamda el-Cüveynî'nin (ö.478/1085) "bir kimse Rasûlullah'ın sabah namazını iki rek'at kıldığına dair, güvenilir râvilerden oluşmuş muttasıl isnadlı bir rivâyet tanzim etmeye çalışsa, bunu başaramaz. Zira tevâtüren nakledilmiş bir hususun âhad yollarla gelen nakillerle tespiti çok zordur"⁹⁶ ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Bu tespit te, sünnetin naklinin yalnızca isnadlı rivâyetlere münhasır olmadığını bir kez daha vurgulamaktadır.

Bu konuda el-Keşmîrî'nin (ö.1352/1933) yaklaşımı ise çok nettir. O, "eğer hadis amelle desteklenirse, zayıf olmaktan kurtularak makbûl derecesine yükselir" diyenlerin görüşünü beğenerek, kendisinin de aynı yaklaşım içinde olduğunu belirtir. Bu türden hadislerin senedlerinin sağlam olmayışından dolayı reddedilmemesi gerektiği kanaatinde olan el-Keşmîrî, şu cümlelerle tavrını açıkça ortaya koyar:

"Her ne kadar gönlünü isnada kaptırmuş olanlara ağır gelse de, bana göre vâkıanın dik-kate alınması, kural(lar)a göre davranmaktan daha iyidir. Çünkü kurallar, durumu dışarıdan açıkça belli olmayan şeyleri ayırmak için koyulmuştur. Halbuki vâkıaya uymak daha evlâ ve ona bağlanmak daha uygundur."⁹⁷

93 Ahmet Yaman, "Güncel Bazı Örnekleri Bağlamında Fetvada Kaynak ve Yöntem Sorunu Üzerine", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2009, sayı: 28, s. 10.

94 eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 463, nr. 1270.

95 Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' f'i tertîbi's-şerâi'*, Beyrut 1986, c. VII, s. 331.

96 Ebü'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fikh*, Beyrut 1997, c. II, s. 16 (paragraf no: 718).

97 Bk. Muhammed Enver el-Keşmîrî, *Feyzu'l-bârî alâ sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 2005, c. IV, s. 129-130.

Hocasının bu ifadelerinin yanlış anlaşılacağını düşünen Muhammed Bedr de, el-Keşmîrî'nin isnadı geçersiz kılmak istemediğini, fakat onun, bir hadis karînelerle sahih olur ve uygulama da bu hadise muvâfık olursa, sadece sendinde zayıf bir râvi bulunduğu gerekçesiyle ilgili hadisin reddinin doğru olmayacağını anlatmak istediğini belirtmiştir.⁹⁸

eş-Şeybânî (ö.189/805) de, “müslümanların kabüllerinin bağlayıcılığı, ‘müslümanların güzel gördükleri şey, Allah katında da güzeldir’⁹⁹ muallak hadisine dayandırılmaktadır”¹⁰⁰ diyerek, muhtemelen sözü edilen meseleye işaret etmektedir. Nitekim sözkonusu anlayışın, *fikhî hükümlerin şekillenmesinde* oldukça etkili bir vâkia olduğu da ifade edilmiştir.¹⁰¹

Burada, oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz bir noktaya daha temas etmek isteriz: Fıkıhla ilgili değerlendirmelerde sık karşılaşılan bir yanılsama da, geç dönemlerde kaleme alınan eserlerde yer verilen delil ve değerlendirmelerin bizzat mezhebin imamının kullandığı deliller olarak kabulüdür. Sözgelimi; 150 yılında vefat eden Ebû Hanife'nin hayızlılığının Kur'ân okuyamayacağını ileri sürerken, 279 yılında vefat eden et-Tirmizî'nin ya da bir başka müellifin eserinde geçen bir rivâyete dayandığını farz etmek, yanıltıcı olabilmektedir. Çünkü bu konuda Ebû Hanife'nin dayandığı delilleri gösteren, kendi kaleminden çıkıp bize kadar ulaşmış bir doküman bulunmamaktadır. Ebû Hanife meselemizle ilişkili olarak, nebevî sünneti aktaran sahâbi fetvâlarından ve tâbiîundan gelen nakillerden veya merfû hadislerden yararlanmış olabilir. Bir araştırmacının, bu noktayla ilişkili şu ifadelerine de yer vermek isteriz:

Hadislerin rivâyet ve tasnif dönemlerinde yaşayan imamların, ümmetin uygulamalarına muvâfık hadislerin sıhhat durumları üzerinde fazlaca durmamış olmalarının, gerek bu imamların yaşamış oldukları dönemin râvilerini gerekse hadis tasnifinin hız kazandığı sonraki dönemlerin musanniflerini etkilemiş olması muhakkaktır. Bu etkilenme, fakihle-

98 el-Keşmîrî, *Feyzu'l-bârî*, c. IV, s. 130 (dipnot: 1).

99 Bk. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, tahk.: Abdulvehhâb Abdullâtîf, Beyrut, ts., s. 91, nr. 241 (eş-Şeybânî rivâyeti); Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, c. I, s. 379. es-Sehâvî “mevkûf haber” olduğunu söylerken, el-Elbânî “aslı yoktur” demiştir. Bk. Muhammed Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Makâsıdu'l-hasene fi beyâni keşrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehra ale'l-elsine*, Beyrut 1994, ss. 431-432; Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî, *Silsiletu'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûa*, Riyad, ts., c. II, s. 17, nr. 533. Bu hadis hakkında yapılmış bir değerlendirme için bk. Mehmet Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara 1998, ss. 128-132.

100 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, s. 91, nr. 241 (eş-Şeybânî rivâyeti).

101 Kâşif Hamdi Okur, “İslâm Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, VI. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslâm Fıkhu Açısından Helal Gıda -Gıdalardaki Katkı Maddeleri- Sempozyumu, Bursa 2009, s. 33.

rin ihticâc ettikleri haberlere karşı hadisçilerin kayıtsız kalamaması yönünde açıklanabilir. Hadis imamı ya da musannıf, konu ile ilgili kanaatini belirtmek ya da görüşleri bir araya getirmek amacıyla, ihticâc edilen bir rivâyeti ister istemez rivâyet etmek durumundadır. Bu nedenle, pek çok musannef eserde ümmetin tatbikatına ve ulemânın içtihadına uygun olan zayıf hadisler rivâyet edilmiş, bir başka deyişle, ilim adamlarının zayıf bir hadisin muhtevâsı ile amel etmeleri o hadisin rivâyetine sebep oluşturmuştur.¹⁰²

Bir diğer husus da, fakihlerin genelde dayandıkları naklî delili fetvâ formuna döktükten sonra, bunu (naklî delili) tekrar zikretmeye ihtiyaç duymamalarıdır. Kimi müelliflere göre, *fetvâ formuna dökülmüş olan bir bilgi, nebevî sünneti aktarma açısından isnadlı rivâyetlerden daha güçlü* görülmektedir.¹⁰³

5. Sonuç

Her ne kadar, “zayıf hadisle amel etmek bakımından ahkâm ve fezâil konuları arasında herhangi bir fark yoktur; bu konularda sahih ve hasen hadisler dışında hiçbir hadis delil olamaz” ve “gerek ahkâm gerekse fedâil konusunda elimizde başkasına luzûm bırakmayacak kadar çok sahih ve hasen hadis vardır” denilse de, ulemâ, bırakın amellerin faziletleri noktasını, ahkâma ilişkin meselelerde bile (hadisçilere göre) zayıf hadislerle amel edebilmişlerdir. Bu pratik durum, “eğer ulemâ, bir hadisin içeriği ile amel etme hususunda ittifak ederse, o hadis makbûl sayılır ve gereği ile amel edilir” denilerek, teorik olarak da ifade edilmiştir.

Müçtehitler bir hadisin sıhhati konusunda kendi kriterleri doğrultusunda hareket ederek, kendi içtihatlarıyla hadisin sahih olduğunu ortaya koymuşlardır. Her ne kadar, sahih ve hasen hadisin özelliklerini içermedikleri için teorik alanda senedleri hadis teknik ve kriterleri açısından “zayıf” olsa da, hayatın pratik (vâkıa) alanında bazı (zayıf) hadislerin belirleyici bir takım özelliklerinden yararlandığı, göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Nitekim bazı müellifler, âlimlerin yaygın kabulüne ve ümmetin yaygın ameline mazhar olmuş böyle rivâyetleri mütevâtir hükmünde kabul etmişlerdir. Dolayısıyla, herhangi bir

102 Şahyar, *Kütüb-i Sitt'e'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivâyeti*, s. 52.

103 el-Cassâs'ın bu noktaya ilişkin Muhammed b. Sîrîn özelinde yaptığı bir değerlendirme için bk. Ebû Bekir b. Ahmed b. Ali el-Cassâs, *Şerhu muhtasari't-Tahâvî*, Beyrut 2010, c. I, ss. 342-343. Yukarıda metinde yer alan bilgiyi, 30 Kasım-02 Aralık 2012 tarihlerinde Afyonkarahisar'da gerçekleştirilen, “Diyanet İşleri Başkanlığı Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı” çerçevesinde ele alınan “İbadetler ve Aile Hayatı” oturumunda, Doç. Dr. Kaşif Hamdi Okur tarafından Yrd. Doç. Dr. Mustafa Hocaoğlu'nun sunduğu “Hayızlı-Cünüb Kimseler ve Kur'ân Tilâveti” isimli tebliğe yöneltilen müzâkere metninden ödünç aldım. Ayrıca, aynı müzakere-den 21. Örneğe ait açıklamalarda yer yer faydalandığımı da belirtmek isterim.

hükmün zayıf bir hadisle örtüşmesi, bizi, o hükmün sadece o zayıf hadisten çıkarıldığı gibi yanlış bir sonuca götürmemelidir.

Kısacası; muhaddislere ait olan “bir hadisin zayıf olduğu” yönündeki değerlendirmeler, bir kısım fukahâ tarafından o hadisle delil getirilmesine engel teşkil etmemiştir. Zira ümmetin uygulaması veya kabul telakkisi ya da amele ilişkin bir örf ile desteklenmesi gibi gerekçeler/karîneler, zayıf bir hadisin Hz. Peygamber’e ait olduğu, yani “makbûl” olacağı kanaatine imkân vermiştir.

Kaynakça

- Abdurrazzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, tahk.: Habiburrahman el-A’zamî, Beyrut 1983.
- el-Adlûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfu’l-hafâ ve muzîlu’l-ilbâs ammâ iştehera mine’l-ehâdîsi alâ elsineti’-n-nâs, Beyrut 1988.
- Avvâme, Muhammed, Eseru’l-hadîsi’ş-şerîf fi ihtilâfi’l-eimmeti’-il-fukahâ, Beyrut 1997.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul 1987.
- el-Azîmâbâdî, Ebu’t-Tayyib Muhammed, *Avnu’l-ma’bûd şerhu suneni Ebî Dâvûd*, Beyrut 1990.
- el-Bâcî, Ebu’l-Velîd, et-Ta’dîl ve’t-tecrîf li men harrace lehu’l-Buhârî fi’l-câmî’, Riyâd 1986.
- , *İhkâmü’l-fusûl fi ahkâmî’l-usûl*, tahk.: Abdulmecîd Türkî, Beyrut 1986.
- el-Beyhakî, Ahmed b. Huseyin, *es-Sunenu’l-kubrâ*, tahk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut 1994.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-sahîh*, İstanbul 1992.
- Canan, İbrahim, Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, Ankara 1988.
- el-Cassâs, Ebû Bekir b. Ahmed b. Ali, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, Beyrut 1335.
- , *Şerhu muhtasari’t-Tahâvî*, Beyrut 2010.
- el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed, *Tevcihu’-n-nazar ilâ usûli’l-eser*, Beyrut 1995.
- el-Cüveynî, Ebû’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf, *el-Burhân fi Usûli’l-Fıkh*, Beyrut 1997.
- Çolak, Ali, “Ölmeğe Üzere Olan Kişiyeye ve Mezarındaki Ölüye Yapılan Telkin İle İlgili Rivâyetler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt: IV, sayı: 2.
- ed-Dârekutnî, Ali b. Ömer, *Sunenu’d-Dârekutnî*, Beyrut 1993.
- ed-Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *e-Sunen*, İstanbul 1992.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa, *Tesîsü’-n-nazar*, İstanbul 1990.
- ed-Dımaşkî, İbn Bedrân, el-Medhal ilâ mezhebi’l-imâm Ahmed b. Hanbel, Beyrut 1981.
- Ebû Dâvud es-Sicistânî, *es-Sunen*, İstanbul 1992.
- , *Kitâbu’l-Merâsîl*, tahk.: Şuayb el-Arnâvut, Beyrut 1988.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Silsiletu’l-ehâdîsi’-d-daîfe ve’l-mevdûa*, Riyad, ts.
- , *İrvâu’l-ğalîl fi tahrîci ehâdîsi menâri’s-sebîl*, Beyrut 1985.
- el-Fettenî, Cemâleddin Muhammed Tâhir b. Ali, *Tezkiratu’l-mevzûât*, Beyrut 1979.
- el-Gumârî, Ebu’l-Feyz Ahmed b. Siddîk el-Hasenî, *el-Hidâye fi tahrîci ehâdîsi’l-bidâye*, Beyrut 1987.
- el-Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fi ilmi’-r-rivâye*, tahk.: Ahmed Ömer Haşim, Beyrut 1986.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1997, c. X, sayı: 1-2-3-4.
- el-Hattâbî, Ebû Suleyman, *Maâlimu’s-sunen*, tahk.: Abdusselâm Abdussâfi Muhammed, Beyrut 1991.

- el-Herevî, Abdullah b. Muhammed b. Ali, *Zemmu'l-keâm*, tahk.: Semih Duğaym, Beyrut 1994.
- el-Heysemî, Nûreddin b. Ali b. Ebû Bekr, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, Beyrut 1986.
- İbn Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, tahk.: Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, Kahire 1993.
- , et-Temhîd et-temhîd li mâ fi'l-muvatta'î mine'l-maânî ve'l-esânîd, tahk.: Ömer el-Cîdî-Sâid Ahmed A'râb, yy.
- İbn Arabî, Ebû Bekir Muhammed, *Ârizatu'l-ahvezî bi şerhi câmiî't-Tirmizî*, Beyrut 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, tahk.: Saîd Lehhâm, Beyrut 1989.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *en-Nuket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, Riyad 1988.
- , *Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfi'yyi'l-kebîr*, tahk.: Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Medine 1964.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Musned*, İstanbul 1992.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed, Mulahasanu ibtâlî'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl, tahk.: Saîd el-Afgânî, Dimeşk 1960.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn*, tahk.: Muhammed Abdusselam, Beyrut 1991.
- , *er-Rûh*, tahk.: Yusuf Ali Bedivî, Dımaşk 1993.
- İbn Mâce el-Kazvinî, *es-Sunen*, İstanbul 1992.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, Beyrut, ts.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu'l-mevdûât*, tahk.: Abdurrahman Muhammed Osman, yy., 1983.
- İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, tahk.: Nûrettin İtr, Beyrut 1986.
- Kahraman, Hüseyin, "Fikhî Hadislerin Rivâyet Değeri Bağlamında 'vârise vasiyyet olmaz' Hadisinin Tahrîc ve Tenkîdi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2000, c. IX, sayı: 9.
- el-Karadâvî, Yûsuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul, İstanbul 1991.
- el-Kârî, Ali, *Mirkâtu'l-mefâtih şerhu mişkâti'l-mesâbih*, tahk.: Sıdkî Muhammed Cemil el-Attâr, Beyrut 1994.
- el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, Beyrut 1986.
- el-Kâsumî, Muhammed Cemâleddin, *Kavâidu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*, tahk.: Muhammed Behcet el-Baytar, yy., 1961.
- el-Keşmîrî, Muhammed Enver, *Feyzu'l-bârî alâ sahihi'l-Buhârî*, Beyrut, 2005.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanife mine'l-ekâzib, Beyrut 1981.
- Koçkuzu, Ali Osman *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul 1983.
- Koçyiğt, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy, *el-Ecoibetu'l-fâdila li'l-es'ileti'l-aşeretî'l-kâmile*, Haleb 1994.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (eş-Şeybânî rivâyeti), tahk.: Abdulvehhâb Abdullatîf, Beyrut, ts., s. 91, nr. 241.
- , *el-Muvatta*, İstanbul 1992.
- Miras, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, Ankara 1976.
- el-Mubârekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim, *Tuhfetu'l-ahvezî bi şerhi câmiî't-Tirmizî*, Beyrut 1990.
- en-Neseî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sunen*, İstanbul 1992.
- en-Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Ezkâr*, İskenderiye, ts.
- Okur, Kâşif Hamdi, "İslâm Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler", VI. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslâm Fıkhı Açısından Helal Gıda -Gıdalardaki Katkı Maddeleri- Sempozyumu, Bursa, 2009.
- Oruçhan, Osman, *Hadis ve Bilim*, Ankara, 2011.

- Özaşar, Mehmet Emin Özaşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara 1998.
- Özaşar, Mehmet Emin, "Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti", *İslâmiyât*, c. 1, sayı: 3, Ankara 1998.
- Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları -Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*, İstanbul, ts.
- er-Remlî, Muhammed b. Ahmed b. Hamza, *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*, Kahire 1967.
- es-Sââtî, Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Bennâ, *el-Fethu'r-rabbânî li tertîbi musnedi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut, ts.
- es-Sâlih, Subhî, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhû*, Beyrut 1981.
- es-San'ânî, Muhammed b. İsmail el-Emîr, *Tavdîhu'l-efkâr li maânî tenkîhi'l-enzâr*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Medine, ts.
- , *Sübülü's-selâm şerhu bulûği'l-merâm*, Beyrut 1997.
- es-Sehârenfûrî, Halil Ahmed, *Bezlu'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd*, Beyrut, ts.
- es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, *el-Makâsîdu'l-hasene fi beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehra ale'l-elsine*, Beyrut 1994.
- Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-allâm li şerhi bulûği'l-merâm*, Medine, ts.
- es-Sivâsî, İbnu'l-Hümâm, *Şerhu fethi'l-kadîr*, Beyrut, ts.
- es-Suyûtî, Celâleddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman,, *el-Leâli'l-Masnûa fi Ehâdisi'l-Mevdûa*, Kahire, ts.
- , *Tedrîbu'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, tahk.: İrfan el-Aşşâ Hassûne, Beyrut 1993.
- , *Tenvîru'l-havâlik*, Beyrut 2008.
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Umm*, yy., 1968.
- , *er-Risâle*, tahk.: Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, ts.
- Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça, *Kütüb-i Sitt'e den Örneklerle Zayıf Hadis Rivâyeti (Metodolojik Anlam ve Yorum)*, İstanbul, 2011.
- Şâkir, Ahmed Muhammed, *el-Bâisu'l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmi'l-hadîs*, Beyrut 1951.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidu'l-mecmâa fi'l-ehâdisi'l-mevdûa*, tahk.: Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, Beyrut 1987.
- , *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakk min ilmi'l-usûl*, tahk.: Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî, Beyrut 1992.
- , *es-Seylu'l-cerrâri'l-mütedaffik alâ hadâiki'l-ezhâr*, tahk.: Muhammed Subhib.Hasan Hallak, Dimaşk, 2008.
- eş-Şirâzî, Ebû İshak, *el-Luma' fi usûli'l-fikh*, Dimaşk 1995.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-evsat*, Kahire 1415.
- , *el-Mu'cemu'l-kebîr*, tahk.: Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi, Musul 1983.
- et-Tahhân, Mahmûd, *Usûlu't-tahrîc ve dirâsetu'l-esânîd*, Riyâd 1991.
- et-Tehânevî, Zafer Ahmed, *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*, tahk.: Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut 1972.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sunenu't-Tirmizî*, İstanbul 1992.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr, *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*, tahk.: Abdulmu'tî Emin Kal'aci, Beyrut 1984.
- Yaman, Ahmet, "Güncel Bazı Örnekleri Bağlamında Fetvada Kaynak ve Yöntem Sorunu Üzerine", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2009, sayı: 28.
- ez-Zehbî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, tahk.: Şuayb el-Arnâvût, Beyrut 1993.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Cemâleddin, *en-Nuket alâ mukaddîmeti İbni's-Salâh*, tahk.: Zeynelâbidîn b. Muhammed Belâ Ferîc, Riyad 1998.
- ez-Zeylâî, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-hidâye*, Kahire, ts.